

Історія Харківського колегіуму в контексті становлення системи вищої освіти в Російській імперії

Людмила Посохова

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 64-74.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В історії Харківського колегіуму віддзеркалилися складні й досить суперечливі процеси, які відбувалися у сфері освіти в Україні протягом XVIII – на початку XIX ст. Розвиткові освіти XVIII ст. було властиве переплетення старого й нового, традицій і новацій. Цей період характеризують взаємопроникнення релігійного та світського начал і, водночас, поступове формування деяких гілок спеціалізованої освіти, поділ освіти на початкову, середню та вищу, посилення станової спрямованості цих систем. Швидкий поступ науки та поширення просвітницьких ідей спонукали до змін освітніх стандартів, що відповідали б новим реаліям. Історія Харківського колегіуму дає змогу дослідити загальні риси розвитку освіти в Україні у XVIII ст., оскільки виразно свідчить про те, що тодішня трансформація переважно церковної за формою освітньої системи у світську не була раптовою: у цей час виникали перехідні організаційні форми, тісно пов'язані з церквою, яка далі відіграла важливу роль в освітніх процесах.

Звернувшись до праць та довідників, що їх випущено в радянську добу, годі не розгубитися від кількості оцінок Харківського колегіуму, вміщених у цих виданнях. Більшість дослідників називали цей осередок «вищим навчальним закладом»¹, однак нерідко можна зустріти визначення «середній навчальний заклад»², «заклад підвищеного типу»³, а також такі характеристики, як «церковний становий заклад» та «всестановий навчальний заклад». Досить поширеним серед дослідників було й формулювання «найбільший центр освіти в Україні»⁴. На межі XX і XXI ст. автори праць на цю тему так само, як і раніше, розходилися у висновках, називаючи колегіум або «вищим»⁵, або «середнім»⁶ навчальним закладом. За таких розбіжностей у визначеннях важко адекватно оцінити роль Харківського

колегіуму в освітніх процесах, що відбувалися в Україні протягом XVIII – на початку XIX ст.

Якщо ж ознайомимось з думками істориків XIX – початку XX ст., тобто часу, якому були властиві велика увага до вивчення історії церкви та духовних навчальних закладів, глибокий аналіз ролі церкви в розвитку освіти, – то побачимо, що тодішні науковці надзвичайно високо оцінювали Харківський колегіум. Так, академік Дмитро Багалій називав цей осередок «духовною академією», визнаючи його за вищий навчальний заклад⁷. На думку відомого історика церкви, професора Харківського університету А. Лебедева, колегіум відкрив першу сторінку в історії Харківського університету, оскільки підготував ґрунт для його заснування⁸. Такі самі оцінки неодноразово давали цьому навчальному закладові українські науковці в еміграції: про це писали історик освіти Степан Сірополко, історик церкви І. Смолич та деякі інші дослідники⁹.

Колегіум заснували в Харкові 1726 року, але вже на початку 30-х років XVIII ст. у ньому почали викладати так званий «повний курс» наук за зразком Києво-Могилянської академії. До цього курсу входили чотири граматичні класи, поетика, риторика, філософія та богослов'я. У вивченні дисциплін дотримували традицій Києво-Могилянської академії, а надто в першій половині XVIII ст., коли викладачами Харківського колегіуму були всі без винятку вихідці з цієї академії, а декотрі читали в ній ті самі курси, що й згодом у колегіумі¹⁰. Належить звернути увагу на те, що хоча Харківський, Чернігівський та Переяславський колегіуми дослідники зазвичай об'єднують, характеризуючи розвиток освіти в Україні, ці навчальні заклади мали істотні відмінності. Передусім йдеться про те, що в Харківському колегіумі вже на початку 30-х років XVIII ст. викладали філософію та богослов'я, а в Чернігівському та Переяславському осередках ці курси було запроваджено набагато пізніше. Так, у Чернігівському закладі курс філософії студенти вивчали від 1749 року (втім, є відомості про тривалі перерви у вивченні філософії¹¹), а курс богослов'я – після перетворення колегіуму на семінарію. У Переяславському осередку філософії та богослов'я не читали доти, доки колегіум не реформували в семінарію. До речі, дослідники XIX – початку XX ст. неодноразово звертали увагу на цю обставину, ставлячи поруч з Києво-Могилянською та Московською академіями тільки Харківський колегіум¹². Особливе ставлення до викладання філософії та богослов'я можна пояснити тим, що в першій половині

XVIII ст. за наявності цих дисциплін навчальний заклад набував вищого статусу – статусу академії. Тому не дивно, що від 40-х років XVIII ст. назву «Харківська академія» вживали в розпорядженнях та інструкціях Синоду, офіційному листуванні, звітній документації єпископів, яку вони надсилали Синодові¹³. Історики церковної освіти П. Знаменський, Б. Тітлінов та інші протиставляли Харківський колегіум не тільки іншим колегіумам, а й семінаріям (їх почали масово відкривати в Російській імперії у другій половині XVIII ст.), роблячи акцент на різниці в обсязі навчальних дисциплін та рівні їх викладання¹⁴.

Вивчаючи джерела з історії української культури, Ярослав Ісаєвич чи не першим з-поміж науковців радянської доби звернувся до документів, які давали уявлення про зміст, рівень та організацію викладання в Харківському колегіумі¹⁵. На підставі виявлених даних дослідник стверджував, що в середині XVIII ст. у цьому освітньому осередку було засвоєно тогочасні передові філософські та суспільно-політичні ідеї. Глибше вивчення проблеми дало підставу історикам дійти висновку, що в 60-ті роки XVIII ст. програма викладання в Харківському колегіумі за обсягом не поступалася головним вищим світським навчальним закладам Російської імперії – університетові Петербурзької академії наук та Московському університету¹⁶. Цікаво, що Степан Сірополько категорично не погоджувався з дослідниками, які часто наголошували на тому, що харківський освітній осередок просто «копіював» Києво-Могилянську академію. Історик вважав, що харківський навчальний заклад не тільки не запозичив деяких негативних рис академії, а й у певному розумінні навіть справив позитивний вплив на неї¹⁷.

Чому ж тоді Харківського навчального закладу не було офіційно визнано академією у XVIII ст.? Щоб відповісти на це питання, на нашу думку, належить брати до уваги тенденції, що характеризували розвиток і церковної, і світської освіти в Російській імперії у XVIII – на початку XIX ст. У цей час, як слушно зауважив історик церкви А. Карташов, функціонували тільки духовні школи певного «типу», що не вказував ані на повноту предметів викладання, ані на ступінь цих закладів¹⁸. Духовні школи Російської імперії протягом усього XVIII ст. не мали єдиної програми і системи навчання: все залежало від місцевих можливостей та сумлінності єпископів, на яких було покладено обов'язок піклуватися про духовні школи. Починаючи від 1760-х років у державній політиці у сфері церковної освіти дедалі більше виявлялася тенденція до уніфікації та централізації.

Так, 1766 року було створено комісію, яка підготувала проект реформування духовної освіти, вперше чітко сформулювавши ідею про створення трьох рівнів освіти: нижчого, середнього (семінарія) та вищого (академія). Цей проект, який через різні обставини не вдалося втілити, однак, відобразив позицію уряду щодо майбутнього реформування духовної освіти.

Саме тоді з'явилися й проекти створення на українських землях вищого світського навчального закладу – університету. Хоча, як відомо, Харків у цих проектах не фігурував, дослідники неодноразово стверджували, що власне Києво-Могилянська академія та колегіуми створили об'єктивні умови для заснування університету¹⁹. У 80-ті роки XVIII ст. Чернігівський та Переяславський колегіуми перетворено на духовні семінарії, а отже, змінено статус цих закладів. Харківського освітнього осередку ця реорганізація майже не торкнулася: у ньому було збережено всі давніші особливості та традиції навчально-виховного процесу (зміни відбулися лише в матеріальному становищі – внаслідок секуляризації багатих церковних земельних маєтків). На цю особливість вказувала назва «колегіум», яку залишили тільки цьому закладові.

Нагадаємо, що у 80-ті роки XVIII ст. у Російській імперії було створено й мережу загальноосвітніх навчальних закладів – малих та головних народних училищ. До речі, як зазначають дослідники, в Україні такі школи не здобули авторитету²⁰. Дворянство та інші стани населення (разом з духовництвом), що заселяли великий регіон – Слобідську Україну, південну Україну та частину південної Росії, далі відсилали своїх дітей до Харківського колегіуму. Про ці факти свідчать списки студентів колегіуму і попереднього, і пізнішого періоду²¹. Чисельність дітей світського походження була досить великою й становила близько 20%. Отже, власною моделлю освіти (з великим обсягом навчальних дисциплін та всестановістю) Харківський колегіум істотно відрізнявся від інших духовних закладів Російської імперії і розвивався всупереч загальноросійській тенденції. Так, дослідники історії духовних шкіл Росії наголошували, що у XVIII ст. цим закладам були притаманні риси станово-професійних шкіл, і щойно від 1760-х років у них потроху почали викладати загальноосвітні предмети²². Згодом, у 1780-ті роки, уряд намагався надати духовним школам загальнодержавного та загальноцерковного характеру, однак ці спроби не виявилися успішними. У XVIII ст. Харківський колегіум так і не став станово-професійною школою: тут здобували освіту широкі верстви

населення. Потрібно зауважити, що модель харківського освітнього осередку сформувалася також завдяки особливостям церковного життя та служби в Лівобережній і Слобідській Україні. Власне, тому дослідники доходили висновку, що «серед спеціальних духовних шкіл абсолютно одиноким стоїть Харківський колегіум»²³.

Однак наприкінці XVIII ст., як зазначав Олександр Грушевський, пишучи про харківський навчальний заклад, інтереси дворянства й духівництва поступово розійшлися, і «давня школа – спільна для обох верств – мала розділитись на дві окремі самостійні школи в залежності від освітніх вимог кожної верстви зокрема, і дві школи – світська панська і богословська для духівництва – мали жити [...] самостійно»²⁴.

На 1790-ті роки припав період формування нових моделей церковної та світської освіти й визначення світського та церковного компонентів у відповідних сферах освіти. Крім того, і церковна, і світська школа постали перед потребою створення системи освіти, з чітким визначенням її рівнів від початкового до вищого. Тож 1798 року затверджено проект «Про порядок навчання в духовних академіях та семінаріях», у якому було закладено головні принципи широкомасштабних перетворень²⁵. Цей документ став основою освітніх реформ, здійснених вже на початку XIX ст.

Автори досліджень з історії освіти в Росії та Україні, розглядаючи реформування освіти на початку XIX ст., зазвичай аналізують такі події, як створення міністерства освіти, ухвалення університетських статутів 1804 року, виникнення нових університетів, системи світських навчальних закладів та навчальних округ. Поза увагою істориків здебільшого залишається реформування церковних навчальних закладів, хоча воно відбувалося на початку XIX ст. майже одночасно з аналогічним процесом у світських освітніх осередках. Вивчаючи релігійну політику Олександра I в першій чверті XIX ст., сучасна російська дослідниця Єлена Вішленкова висловила думку про те, що кардинальні зміни в православній школі було пов'язано з широкомасштабною перебудовою світської освіти²⁶. На стадії обговорення реформи йшлося про ліквідацію станової духовної школи та створення замість неї богословських факультетів при університетах²⁷. На думку Єлени Вішленкової, «і католицьке, і православне духівництво виступило проти світської системи підготовки духівництва»²⁸.

Як наслідок, 26 червня 1808 року Олександр I підписав законопроект «Доповідь про вдосконалення духовних училищ; про накреслення правил

для заснування цих училищ та створення капіталу на утримання духовництва, з додатком штатів духовних академій, семінарій, повітових та парафіяльних училищ»²⁹. До розробки концепції реформи були причетні різні діячі, і світські, і церковні, серед них можна назвати, зокрема, Євгенія Болховітінова та Міхаїла Сперанського. Духовній школі Російської імперії надавали загальноцерковного та загальнодержавного значення. Уважно проаналізувавши суть цієї реформи, можна виявити багато рис, схожих з перетвореннями у світській освіті. Чільне місце в духовній освітній системі посіла Комісія духовних училищ при Синоді – самостійний орган, якому підпорядковувалися всі духовні школи³⁰. Ця новація порушувала канонічне право архиєрея керувати освітою в єпархії. Як на те вказує назва закону, в цей період було створено чотири шаблі церковної освіти, а саме: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії. Академії стали центрами навчальних округ і мали здійснювати нагляд за всіма семінаріями відповідних єпархій, об'єднаних в округу. Тут годі не згадати, що університети також відігравали подібну роль у навчально-виховному процесі в навчальних округах. Внаслідок реформування система освіти одержала чотири академії (Київська, Московська, Петербурзька та Казанська) і 36 семінарій в єпархіях, підпорядкованих «своїм» академіям. До речі, межі єпархій почали збігатися з межами губерній у Російській імперії тільки від кінця XVIII ст., точніше від 1799 року. Зокрема, 1799 року було створено Харківську єпархію³¹.

Реформа запроваджувала помітні зміни і в організацію навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах. Так, 1808 року було затверджено статuti, які регламентували діяльність академій, семінарій та училищ, було також переглянуто навчальні програми. Реформа передбачала наступність у програмах, яка мала забезпечити послідовний перехід від нижчої ланки освіти до вищої. Було уніфіковано нові навчальні програми, чітко визначено навчальні посібники, які належало використовувати. Багато спільних рис між реформами світської та церковної освіти можна виявити не тільки в зовнішніх ознаках цих реформ, а й у їх концепції та загальній спрямованості. Зробити такий висновок дають підстави і матеріали роботи Комісії, і аналіз процесу реформування духовних шкіл.

На нашу думку, реформування освіти в Російській імперії на початку XIX ст. не можна розглядати окремо від реформи церковних освітніх

закладів 1808 року, яка стала завершенням перебудовних процесів. Щойно 1808 року в Російській імперії розв'язали проблему співвідношення богословської і університетської освіти. Добре відомо, що в університетах Російської імперії (крім Дерптського), на відміну від західноєвропейських, не було створено богословських факультетів.

Отже, наслідком реформи були уніфікація та централізація церковно-богословської освіти в Російській імперії (хоча процес здійснення реформи затягнувся і не повною мірою відповідав початковим задумам її творців) і розмежування на початку XIX ст. вищої богословської і світської освіти. Досліджуючи освітню реформу 1808 року, Єлена Вішленкова дійшла висновку, що її сутність полягала у використанні на урядовому рівні протестантської моделі організації духовної освіти, і загалом високо оцінила саму ідею цієї реформи³².

На жаль, реформуванню духовних навчальних закладів в Україні на початку XIX ст. нинішні історики приділяють надто мало уваги. Автори загальних праць з історії православної церкви торкаються лише деяких аспектів цієї реформи, а дослідники історії освіти України зазвичай навіть не розглядають процесів, які відбувалися у сфері духовної освіти. Таке виокремлення «нецерковного елемента» не відображає єдності церковного й світського начал, яка виразно виявлялася в діяльності навчальних закладів України.

Повертаючись до Харківського колегіуму, зазначимо, що Комісія духовних училищ надала йому статус семінарії Київської духовно-навчальної округи. Як відомо, реформована Київська духовна академія почала працювати 1817 року. Між іншим, ще на підготовчому етапі реформи Комітет при Синоді, вивчаючи стан речей у духовних закладах Російської імперії, дійшов висновку, що більшість з них (майже всі семінарії) не давали систематичної освіти. Харківський колегіум тоді визнано одним з небагатьох закладів, де не виявлено порушень у навчально-виховному процесі і де навчання проваджено на академічному рівні. З огляду на цю обставину постає, можливо, трохи несподіване питання: чи мав харківський освітній осередок шанс стати академією – вищим церковним освітнім закладом внаслідок реформування на початку XIX ст.? Здається, після заснування Харківського університету 1804 року колегіум було позбавлено такої можливості. Напевно, варто зважити на думку Володимира Кравченка щодо національної спрямованості освітньої політики, яку здійснював уряд

Російської імперії на українських землях³³. Саме ця особливість, гадає історик, спонукала до рішення про заснування вищого світського закладу, університету, – в Харкові, а вищого духовного закладу, академії, – в Києві.

Варто зазначити, що колегіум став підґрунтям для університету. Сучасний російський дослідник університетської освіти Ф. Петров стверджує, що колегіум, з його широкою освітньою програмою, створив передумови для заснування університету саме в Харкові³⁴. Прикметно, що серед таких передумов, окрім тих, що мали культурно-освітній характер, історик вирізняє й можливість забезпечення майбутнього університету студентами. Харківський колегіум Ф. Петров оцінює також як «надійне джерело студентських кадрів майбутнього університету»³⁵. Погоджуючись із цією думкою, вважаємо за потрібне аргументувати її додатково. На прохання засновників університету і за підтримки керівництва колегіуму, Синод дав дозвіл на перехід 20 студентів колегіуму до університету³⁶. Як свідчить листування між куратором («попечителем») Харківської навчальної округи та міністром народної освіти Російської імперії, таку честь заслужили студенти вищих класів колегіуму, які виявили найкращі здібності³⁷. Крім того, 51 студентів харківського освітнього осередку дозволили паралельно відвідувати лекції з ботаніки, фізики, енциклопедії лікарських наук у Харківському університеті³⁸ (в атестатах цих осіб було зазначено, що вони вивчали вказані дисципліни в університеті). Згадані студенти колегіуму не тільки забезпечили університет відвідувачами (нагадаємо, що загальне число студентів першого набору становило 57 осіб), а й продемонстрували високий рівень підготовки, без якого не можливо було слухати лекції тих професорів, що були іноземцями. А медичний факультет студенти колегіуму взагалі «врятували» від закриття, оскільки до навчання зголосилася недостатня кількість належно підготованої молоді.

Отже, завдяки Харківському колегіуму університетові вдалося розв'язати «студентську» проблему й загалом вив'язатися з критичної ситуації. Для порівняння зазначимо, що перший набір до Казанського університету становив 33 студенти (хоча статут передбачав не менше ніж 40 студентів, що мали навчатися коштом держави), але аж ніяк не всі з них насправді навчалися³⁹. Як стверджує Єлена Вішленкова, «проблема набору студентів до Казанського університету була для нього однією з нагальних протягом перших двох десятиліть»⁴⁰. Загальне число вихованців Казанської гімназії виявилось меншим, ніж потребував університет, і перші роки заклад діяв

тільки «на папері»⁴¹. Як бачимо, у Харківському університеті такі труднощі з формуванням перших наборів студентів не виникали.

Цікаво, що проект Харківського університету, підготований заходами Василя Каразіна, містив пункт про відкриття й богословського факультету⁴². Зрозуміло, що цього задуму не було втілено, однак з колегіуму до університету перейшли декілька викладачів. Так, О. Могилевський став професором кафедри богослов'я університету, деканом етико-політичного факультету⁴³. Відтак кафедру «успадковували» професор І. Зімін, П. Лебедев, які перейшли до університету з колегіуму. Як бачимо, Харківський колегіум щедро поділився з новозаснованим університетом найкращим – професорами та студентами, а ця обставина не могла не позначитися на його внутрішньому становищі.

Пониження Харківського колегіуму в статусі (він став семінарією) призвело до змін у всій його діяльності, зокрема до зменшення обсягу та глибини вивчення навчальних дисциплін. Напевно, це єдиний духовний навчальний заклад Російської імперії, для якого реформа 1808 року обернулася не поліпшенням та вдосконаленням, а обмеженнями, що їх було накладено з огляду на потребу привести заклад у відповідність до норм семінарії. Здійснення реформи 1808 року означало остаточну уніфікацію різних аспектів життя духовних навчальних закладів, і ця новація виявилася надзвичайно болісною саме для Харківського колегіуму, що доти вирізнявся власними традиціями.

На нових засадах заклади Київської духовно-навчальної округи почали діяти 1817 року. Однак свою назву Харківський колегіум зберігав аж до 1841 року, залишаючись єдиним колегіумом у Російській імперії. Цей освітній осередок почали називати «Харківською духовною семінарією» зойно 1841 року.

Отже, університетську реформу не можна розглядати окремо від церковно-освітньої реформи 1808 року: друга стала продовженням і складовою частиною першої. Процеси визрівання та безпосередньої підготовки обох реформ відбувалися паралельно починаючи від 60-х років XVIII ст. Насамкінець потрібно зазначити, що всі наступні перетворення в освітній сфері у XIX ст. обов'язково завершувалися змінами в церковних навчальних закладах. Так, невдовзі після університетської реформи 1835 року було здійснено реформу церковних навчальних закладів 1839 року, а після університетської реформи 1863 року – реформу церковних навчальних закладів 1867 року.

¹ Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 83; Попов П. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18. – С. 58; Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 92; Шип Н. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – Киев, 1988. – С. 9.

² Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. – Харків, 1954. – С. 203–204; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.). – Київ, 1991. – С. 78–80.

³ Медьинский Е. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – Москва, 1952. – С. 86.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Харківська область. – Київ, 1967. – С. 72; Історія Української ССР: В 10 т. – Т. 3. – Киев, 1983. – С. 610.

⁵ Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы. – Харьков, 1998. – С. 135.

⁶ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – Київ, 1994. – С. 138.

⁷ Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 193.

⁸ Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – Москва, 1886. – С. 31.

⁹ Смолич И. История русской церкви. 1700–1917. – Ч. 1. – Москва, 1996. – С. 410; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ, 2001. – С. 191.

¹⁰ Докладніше про це див. публ.: Посохова Л. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999.

¹¹ Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 64. – Спр. 480. – Арк. 4–6.

¹² Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII в. – Ч. 1. – Ярославль, 1874. – С. 320.

¹³ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 20. – Спр. 251; Оп. 22. – Спр. 175; Оп. 23. – Спр. 804.

¹⁴ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 157, 213; Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вып. 1. – Вильна, 1908. – С. 5.

¹⁵ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. – Київ, 1972. – С. 72; Його ж. З історії викладання філософії на Україні (XVI–XVIII ст.) // Від Вишньського до Сковороди. – Київ, 1972. – С. 29.

¹⁶ Боголюбов А. Российская наука XVIII века... – С. 92.

¹⁷ Сірополко С. Історія освіти... – С. 191.

¹⁸ Карташев А. Очерки по истории русской церкви. – Т. 2. – Москва, 1992. – С. 548.

¹⁹ Шип Н. Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.) // Історичні дослідження. – 1990. – Вип. 16. – С. 88.

²⁰ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори... – С. 134.

- ²¹ Посохова Л. Харківський колегіум... – С. 46–47.
- ²² Знаменский П. Духовные школы в России... – С. 15.
- ²³ Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование... – С. 320.
- ²⁴ Грушевський О. Зміни шкільної системи... – С. 84.
- ²⁵ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (царствование императора Павла I). – Петроград, 1915. – С. 303–306.
- ²⁶ Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. – Казань, 2002. – С. 359.
- ²⁷ Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. 1. Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – С. 57.
- ²⁸ Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных... – С. 359.
- ²⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXX. – № 23172.
- ³⁰ Там само. – № 23207.
- ³¹ Полное собрание постановлений и распоряжений... – С. 471.
- ³² Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных... – С. 278–281.
- ³³ Кравченко В. Харківський університет і слобідська громада // Критика. – 2003. – № 3 (65).
- ³⁴ Петров Ф. Формирование системы университетского образования в России: В 3 т. – Т. 1. – Москва, 2002. – С. 208, 381.
- ³⁵ Там само. – С. 208.
- ³⁶ Об увольнении из Курской семинарии и Харьковского коллегиума 40 студентов и определении их в Харьковский университет // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. – 1805. – № 8. – С. 79–80.
- ³⁷ РДА. – Ф. 733. – Оп. 49. – Спр. 16. – Арк. 6.
- ³⁸ Лебедев А. Харьковский коллегиум как просветительный центр... – С. 19.
- ³⁹ Вишленкова Е. Первые годы Казанского Императорского университета: 1804–1827 гг. // Очерки истории Казанского университета. – Казань, 2002. – С. 25.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – С. 10.
- ⁴² Петров Ф. Формирование системы университетского образования в России. – С. 209.
- ⁴³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования, 1805–1905. – Харьков, 1908. – С. 4–6, 35.